Проф. С. П. ШЕСТАКОВ,
Казанського університету.

КІММЕРІЙЦІ В АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ.

Археологічні студії, проваджені останніми десятиріччями на ґрунті Росії, одкривають картину широкої культурної обміни поміж Північчю та Півднем, Сходом та Заходом. Трипільська культура піднесла нові проблеми культурних стосунків поміж країнами на північ од Балкан до Середземного моря [1]). Кубанські царські похорони, що до них останніми часами прилучається, як споріднений культурою, Астрабадський скарб, то, виявляється, передатковий етап еламських та вавилонських досягнень у ремеcтві та мистецтві [2]) далеко на північ, де Фатьянівська (Сеймська та Галицька) культура являє вогнище, що має чималу сферу поширення [3]). Знов-же ця культура, надто що-до кераміки, тісно звязана з західньо-европейською (Schurkeramik [4])).

А коли культурні течії так змінюють і перехрещують одна одну, то археологи, природня річ, здогадуються, що вплив одбувавсь не тільки шляхом обміни, ба й через іміграцію, вдирання, звоювання давніх осельників краю од нових етнічних елементів. Отака гіпотеза Коссіни про разуразні вдирання до степових просторів України індогерманців, де кожнісінька стадія характеризується пев-

---

[1]) Д. И. Багалѣй, Русская исторія, т. I. В. П. Бузескул, Открытия XIX и начала XX в. в области истории древнего мира, II Греч. мир. 1924, стор. 151. Огляд культури на всенькому просторі її поширення, од Дніпра до Буковини, Галичини та Угорщини на захід. Childe, Schipenitz a neolithic station w. painted pottery in Bukowina, Journal of the Pr. Anthropolog. Inst. London, vol. LIII 1923, з мапою.

[2]) M. I. Ростовцев, L'âge du cuivre dans le Caucase septentrional, Revue archéol. XII, 1920. La stèle d'Antes, Revue d'Assiorologie XVIII, 1920. Iranians a. Greeks in south. Russia. Oxford. 1922, p. 22 ff.

The Sumerian treasure of Astrabad (Journ. of Egypt Arch. 1920 part I, January. — Childe, The dawn of European Civilization. London. 1925, за цит. у Tallgren'a, La Pontide préscythique (Eurasia septentrionalis antiqua, II). Helsinki. 1926.

[3]) Tallgren, Finskt Museum, XXXI, 1924: Fatjanovokulturen i Centralryssland, s. 1 - 30, з таблицею місць та речей знахідок та мапою. — Про Галич так само у Reallexicon d. Vorgeschichte, s. v.

Як багато важать знахідки у Сеймі, Тальгрен зрозумів одразу-ж-таки: Ett viktigt fornfynd från mellerste Ryssland, Finskt Museum. 1925, p. 73 — 86.

[4]) Carl-Schuchhardt, Alteuropa in seiner Kultur- u. Stilentwickelung. 1919. Hörnes, Urgeschichte d. bild. Kunst, 3 Ausg.

ними типами матеріяльної культури [1]). Так само, у російській археологічній літературі В. А. Городцов гадає, що способи похорону (могила-яма, могила-катакомба, могила в зрубі, то-що) змінювалися через те, що змінювалися народи [2]).

Для тих діб, що для них у нас немає ще писаних пам'яток, природньо, відкривається просторе поле для гіпотез. Але там, де ми маємо нехай і не рясні свідоцтва, необхідно погодити дані обох порядків, літературного й археологічного, взявши на увагу всі ті міркування про характер культурних стосунків, що їх підказує матеріял археологічний.

Наша літературна традиція вважає, що скитам в українських степах передували кіммерійці (Κιμμέριοι). Цілком певні сліди од їхнього панування тут зберегалися, ще за часів Геродотових, у двох місцях на скитській території, на заході й на сході. Це похорон кіммерійських царів (καί σφεων ἔτι δῆλός ἐστι ὁ τάφος Herod. (IV, 11) на Дністрі та їхня фортеця на Таврійському півострові. Знов-же й географічна номенклатура (Боспор кіммерійський) незаперечно промовляє за минуле. Для пізнішої історії кіммерійців, VIII — VII вв., певні дані зберегли нам східні джерела.

Отже, за нашою літературною традицією, кіммерійці виступають на Україні як домінантний етнічний елемент, будь-що-будь, кількома віками передше, ніж вони посунули за Кавказ і взяли участь у боротьбі Ванського царства [3]) (гіміррі—спільники Руси II) проти Асирії. Коли так, то що-до археологічного матеріялу, природня річ, шукати звязаних із ними слідів у тих культурних шарах на ґрунті України, котрі передують скитським пам'яткам, що найраніші з них походять, як відомо, з VII віку.

Нашу увагу спиняють тут, передовсім, вохряні похорони з скривленим кістяком. У західній частині степової території шар цієї культури лягає на культуру „точків" [4]). На Кубані вохряні похорони сти-

---

[1]) Kossinna, Die Indogermanen. 1921 (Mannus Bibliothek, 26). Der Ursprung d. Ufinnen u. Urindogermanen u. ihre Ausbreitung nach Osten. Mannus T. II. 1909. 1910. Його теорію (для України) приймає Ebert, Südrussland im Alterthum. 49 ff. Критикує її Маєвський, у часопису Światowit, VI m. — Пор. ще Aarne Europäus, у Finskt-Museum XXXI, наприкінці його статті.

Що-до фінських стародавностей див. цікавий нарис данського вченого Nordmann'a, Some Baltic problems, у Journ. of the R. Anthrop. Inst., vol. LII. 1922, де він полемізує з Коссіною.

[2]) З ним погоджується Ebert, Südrussland im Alterthum, 46, критикує Tallgren, La Pontide préscythique, p. 38.

[3]) Про нього взагалі В. П. Бузескул, Открытия XIX-го и XX в. в области истории древнего мира. I. Восток, 212 дд. Про події з історії гіміррів, аж доки їх виперли з Малої Азії скити (їхній останній притулок Каппадокія). Ростовцев, Iranians a. Greeks in south Russia, в III розд. Ebert, Südrussland im Alterthum, s. 76.

[4]) Трипільська культура належить, мабуть, ще до III тисячоліття перед Хр. Що саме кіммерійці (= пеласги у Соб.) її репрезентували, це доводить акад. А. І. Соболевський, Русско-скиф. этюды, ИОРЯСАН, т. XXVII, 1922, але він лишається сам-ітній.

каються з високорозвиненою металевою культурою алародійського походження [1]). Що кіммерійці-гіміррі справді звязані з цим світом, за це свідчить їхня пізніша історія, не аби-які культурні досягнення, надто в царині металургії, природня умова для панування над великою територією.

Далі ми покажемо, як стоїть питання про кіммерійців на Україні за археологічними даними в новітній науковій літературі.

Кажучи про теорію, що ототожнює кіммерійців з кімврами [2]),— вона походить ще од Посідонія,—Мінз [3]) зауважує що-до археологічного покажчика:

„Брондзова цивілізація кубанського некрополю, звичайно, подає такі аналогії до цивілізації Гальштата, що важко повірити, начеб-то вони аж ніяк не звязані. Коли-б тільки були будь-які знахідки типів Гальштату поміж Угорщиною та Кавказом, котрі-б доводили, що народ, якому належали кубанські брондзи, мав осілість у степах. А тимчасом народ, що досить довго був осілий, щоб залишити земляні спорудження, за які мовляв Геродот (IV, 12), повинен був-би залишити по собі зброю, що з неї можна було-б простежити його путь".

А втім, навіть Мінз схиляється застосовувати іранський елемент у конгломераті скитської держави на Україні до місцевої людности, кіммерійців, що звоювали їх кочовики—урало-алтайці, царські скити. Виразно виявляється це (не вважаючи на застереження в инших місцях) в тому місці, де він згадує про іранський характер кіммерійських власних іменнів, як от ім'я сина Дугдамисового (Strab. I, 3, 21), Сондакшатра (p. 42): „Чи не визначає це, пише Мінз, що кіммерійці споріднені були з іранцями? Очевидячки, царські скити, нехай-би хто вони були, прийшли з далекого північного сходу. Зайди оці знайшли у степах людність іранського плім'я. Вони назвали її „людьми темряви" або західниками. Людність ота почасти була кочова, почасти осіла. Частину її вони прогнали й запанували над иншими".

Проте, оскільки лінгвістично встановлено, що скити—іранці [4]), остільки обмаль у нас даних твердити те саме про кіммерійців.

Навпаки, грецьке оповідання висуває звязок кіммерійців з тракійцями. У Страбона кіммерійцям підчас їхніх наскоків у Малій Азії

Про культурне нашарування, одзначуване в тексті, див. Ebert, s. 38, для Галичини та Буковини Childe.

[1]) Ростовцевъ, Эллинство и иранство на югѣ Россіи. Петроградъ 1918, стор. 19.

[2]) Ріджвей, Early age of Greece. I. 390. Bury, у ж. Beiträge z. alten Geschichte VI, 1906.

[3]) Minns, Scythians a. Greeks, a survey of ancient history a. archaeology on the north coast of the Euxine. 1913, p. 40.

[4]) Акад. А. І. Соболевський доповнює це, в останніх своїх русько-скитських етюдах великим матеріялом з російської географічної номенклатури. Vasmer, Untersuchungen üb. d. Urheimat d. Slaven. Th. I. Die Iranier in Südrussland 1923.

раз-у-раз товаришують трери, за Страбоном плім'я тракійське. Навіть більше, у двох місцях своєї Географії, l. I, p. 61 і l. XIV p. 647, він попросту ототожнює кіммерійців з трерами (Κιμμέριοι, οὓς καὶ Τρῆρας ὀνομάζουσιν, Τρηροὶ Κιμμερικὸν ἔθνος. І тоді як инакше розуміти наскоки їхні на Малу Азію, як не через Геллеспонт?). М. І. Ростовцев порівнює з цим те, що власні ймення багатьох танаїтів (на написах) страшенно скидаються на тракійські і в історії Боспорського царства тракійський елемент одграє не аби-яку ролю [1]). Природньо застосувати це, каже Ростовцев, до родичів тракійців, що оселилися раніш од скитів на Приозівщині, до кіммерійців?

„Наряду съ этой связью киммерійцевъ и ѳракійцевъ, пише проф. Ростовцев, мы не можемъ не отмѣтить и тѣсной связи населенія Тамани и Пріазовья, гдѣ, несомнѣнно находился центръ киммерійской причерноморской державы, съ великимъ алародійскимъ культурнымъ миромъ. Связь эта констатируется въ техникѣ, въ звѣриномъ стилѣ произведеній изъ бронзы, въ культѣ великаго женскаго божества, съ коимъ въ связи стоитъ роль въ легендѣ амазонокъ, вооруженныхъ служительницъ верховнаго женскаго божества". Збереглася присвята на Тамані цьому великому алародійському божеству, Астарі, та його чоловічому сопутникові Сапергові [2]).

Згадуючи у III-ому розділі своєї нової книги, Iranians and Greeks South Russia, про те, що кіммерійці допомагали ванському цареві Русі II у його боротьбі супроти Асирії, Ростовцев, з цим поширенням кіммерійців на південь звязує те послаблення їхньої держави в українських степах, що завдяки йому скитам пощастило спочатку розколоти їхнє царство на дві половині, а далі виперти їх з степу. Отже, всупереч Геродотові, кіммерійці спочатку посунули за Кавказ, дарма що на них тиснули скити. У Малій Азії кіммерійці з'являються бл. 2-ої половини VIII в., скити фігурують в асирійських пам'ятках не передніш од часів Есаргаддонових (VII в.).

„Чи були кіммерійці, ставить собі і в цій книзі завдання проф. Ростовцев, нащадки автохтонних осельників степу, що лишили по собі могили з скривленими кістяками, чи завойовники з півночи, заходу, сходу? Деякі вказівки примушують нас здогадуватися, що кіммерійці

---

[1]) Эллинство и иранство на югѣ Россіи, стор. 30.

[2]) Цей напис тракійської цариці Каносарії, дочки Горгіппової, дружини Парісада I, Латышевъ, JosPE 346. Лаппо-Данилевський (Скиѳ. древн. 521 дд.) убачав тут стосунок до скитської богині Артінакси. Імення Сапергове Мінз (pg. 617) уважає за сполучення двох іменнів вавилонського божества: Сап і Нергал.

Подамо тут, неначе-б проміжну поміж Мінзом та Ростовцевим (й Ебертом, див. далі) думку про кіммерійців Lehmann-Haupt'a Griech. Gesch., у серії. Einl. in d. Altwiss. Norden'a і Gercke, III Bd. (1912), 15: „Через Кавказ, наприкінці VIII в. з півночи Чорного моря, з Криму та його околиць, кіммерійці, коли не щирісінькі тракійці, то, мабуть, сполучне кільце між тракійцями та іранцями, вдерлися до передньої Азії, завдали страшенних вдарів царству Урарту й посунулися далі на захід. Близько р. 680 ми бачимо їх спільниками Руси II-го".

то один або кілька народів індоевропейського, мабуть тракійського походження".

Тут автор подає ті самісінькі міркування що-до цього здогаду, що у книзі „Эллинство и иранство на югѣ Россіи". Але в новій книзі важливі вказівки на деякі похорони в межах України, що їх проф. Ростовцев уважає за можливе застосувати до похоронів (VII в.) спеціяльно кіммерійських (отже решток кіммерійців): один на Тамані, другий на горбі Темір-гора поблизу Керчи (див. і таблицю V). Типові речі тут (щоб протиставити скитським найближчим що-до часу) — брондзова бойова сокира, застіжка до паса з двома левами у геральдичній позі. Каппадокія, як згадано, то був останній притулок для кіммерійців, що їх тиснули скити, у Малій Азії. Отож проф. Ростовцев і гадає, що кіммерійські похорони мають дещо спільне з каппадокійськими пам'ятками (брондзова фігурка верхівня з сагайдаком, що їде чим дуж). Цікава Штернова знахідка у Басарабії пізнього брондзового віку з сокирами з нефрита та діорита, з речами з срібла з накладним золотом, з брондзи (Бородінський скарб, Мат. по арх. Р. вып. 34), скарб у Михалкові, за Гадачком, кіммерійського походження. Звіринний стиль Михалкового скарбу дуже різниться од скитського звіринного стилю. Лук та стріли, спис та бойова сокира—характерна массагетська зброя. Массагети-ж це знову, як і кіммерійці, тракійське плім'я. Кіммерійці — тракійське плім'я, що в наслідок великого індоевропейського руху з'явилося на береги Чорного моря та до дунайського краю [1]).

Відомо, що Нібур, а за ним англійський коментатор Геродота Ролінсон, ґрунтуючися на Геродотовому свідченні, про те, що кіммерійці, перед тим як скити вдерлися на Дністро, скликали нараду, гадали, ніби кіммерійці тікали од своїх ворогів не через Кавказ („грузинським шляхом", Ebert, 75 pg.), а через тракійський Боспор. Сліди подібного-ж уявління знаходить Еберт у Страбона, коли він каже про наскоки на Малу Азію кіммерійців з трерами, або кіммерійців-трерів (так розуміємо ми його покликування на Страбона. Цитоване в нього місце з XIII-ої кн. не підходить). Отак частину кіммерійців було виперто на захід. Долю другої, котра пішла за Кавказ, звязано з історією халдського або ванського царства. Вона не залежала, як бачимо, од скитського наступу.

---

[1]) Додамо сюди, що, як пояснює проф. Ростовцев, у Геродота на чолі скитських божеств опинилося жіноче божество Ταβιτί (Ἱστίη) через те, що його перенесено до сонму скитських божеств з культу передскитської тубільної людности (кіммерійців?). Це — „Велика богиня".

Навпаки Schröder, Arische Religion. 1923, II Bd., 545, вбачає в цьому Геродотовому (IV, 59) свідченні цінну вказівку на те, що і в азійських арійців було жіноче божество хатнього вогнища, як у греків, італійців та литвинів.

Nagy (Scythak) порівнював з Ταβιτί (вогульське taût, toat) „вогонь". Оцей угорський вчений гадає, що скити то уралоалтайці.

„Кіммерійці, каже Ebert [1]), залюднюють на початку І-го тисячоліття площини поміж Доном та Карпатами. На Дністрі їхні царі радяться підчас війни з скитами. Рештки їх (тавра, див. і стор. 86 Ebert'ової книги) ратуються на Кримському півострові, захищеному вузеньким Перекопським пересмиком, ім'я їхнє звязане з Боспором Кіммерійським.

Отже, брондзова культура, що панувала на Україні бл. 1000 р. перед Христом, то культура кіммерійська. Припонтійські степи, оскільки це можна судити з убогого археологічного матеріялу, українського середнього й найпізнішого брондзового часу, більшу частину 2-го тисячоріччя були, треба гадати, у кіммерійських-таки руках. Адже жадної перерви в розвитку, що примушувала-б здогадуватися про мандрівку народів, спостерегти не можна. Окремі знахідки та склади, що ми їх знаємо, скрізь подають одноманітну картину культури, обмеженої що-до запасу типів, з східньою печаттю, але під дужим впливом імпульсів з заходу. Допіру коли звертаємось до початку брондзової доби, у похоронах перед нас явище инакшого розбору.

Похорони цієї культури належать уже передкіммерійській людності, що для неї ми не маємо жадного історичного ім'я.

Од Дункера починаючи, кіммерійців частенько розглядувано як частину великої тракійської сім'ї народів, що північно-східні її племена на долішньому Дунаї та Семигороді сусідували на заході з кіммерійцями. Коли взяти на увагу, що угорська брондзова культура мала не аби-який вплив на Україні, то ця теза будь-що-будь промовляє за себе більше, аніж теорії, котрі вважали кіммерійців за фінів, туранців або іранців".

Такого самого погляду, як його попередники, додержується в питанні про кіммерійців, як носіїв певної культури на Україні, і новітній дослідник українських стародавностей передскитської доби, відомий знавець у царині східньо-европейської археології проф. Тальгрен, у своїй книзі La Pontide préscythique (Eurasia septentrionalis antiqua, II. Helsingfors. 1926), причому найбільш впливав на нього тут проф. Ростовцев.

Тут хтілося-б сказати скількись слів про вагу нової праці фінського вченого.

Уперше тут, на підставі праць инших археологів, зібрано цілком матеріял що-до студій над раннім мідяно-брондзовим віком у межах України і методологічно його опрацьовано. Автор встановлює характер похоронів, типологію їх інвентаря, подає вичерпливе зведення скарбів та ливарних робітень. Хронологію для окремих періодів установлено у синхронізмі з прийнятими в науці міноськими, троянськими, північно- та центрально-европейськими періодами (таблиця pg. 142). При цьому визначено й тісно звязані з розквітом

[1]) Südrussland im Alterthum, 76 — 77.

ранньої металевої доби на Україні центрально-руські стародавності Галича й Сейми, цю важливу пізнішу стадію в розвиткові фатьянівської культури. Тут автор підбиває підсумки й поповнює наслідки своїх давніх праць про брондзовий вік у центральній Росії. Оцінено й звязано з загальним розвитком металевої культури на Україні культури долішньої Волги (Хвалинська).

Чудові фотографії діячів нашої археологічної науки, з коротенькими біографічними відомостями про них на початку книги, характеризують симпатії авторові, як узагалі його цікавлять досягнення нашої науки (див. повідомлення за літературу про самітній похорон на півночі Европи, до фатьянівської культури, до відому нашим археологам, як каже Т. р. 89, його побажання саратівським археологам, р. 124 note).

Дужий західній культурний вплив на Україні мідяно-брондзового віку, каже проф. Тальгрен наприкінці своєї книги, примушує здогадуватися, що до степу переселилися народи з заходу. Це живовидячки бачимо з того, що речі, за які мова мовиться, поширюються в степу в нових формах, що перша еволюція їх одбулася в дунайських країнах. За цю мандрівку й за цю перемогу свідчить так само чималий матеріяльний добробут наддунайських країн; доводять це рясні скарби й склади з цього періоду в Трансильванії, Галичині, Румунії й Болгарії. Форми речей, знайдених у складах та ливарнях Понтиди, мають західню орнаментацію. Отож, здається, річ можлива, що і самий метаь походить здебільшого саме з тієї околиці і що скарби та склади довожувано сюди з Трансильванії.

Що дунайська територія має тут перевагу супроти української, доводить іще й багатство її на золото. Трансильванія була країна багата і на золото (агафороси Геродота, IV, 104), а не на саму лиш мідь. А в Понтиді, тимчасом, коли не рахувати Бородіна, дорогоцінних металів ніхто не знаходив.

З-поміж инших важливих золотих знахідок у дунайських країнах є чудовий скарб у Михалкові в Галичині близько українських кордонів (десь коло 800 р. перед Хр.?). Східні елементи в цьому скарбі аж рясніють. Инша знахідка (подібна, за 35 в. на захід од Кам'янця-Подільського, в Галичині близько Дністра) містила в собі 2 золоті вінці та різні дрібніші речі.

Цей скарб, як я вже був зазначав, теж органічно звязаний з иншими дунайськими скарбами, тоб-то з гальштатськими культурами на Дунаї й півн. Балкані.

У скарбі Михалкова знаходимо ще доводи на безпосередній звязок із Кавказом, Кобалом [1]): собаки його зроблені так неначе

[1]) Стародавність Кобала, за Tallgren'ом, „найпростіш датовані" (ст. 140), 1200—1100 рр. вступають у нову фазу вивчення в звязку з новітніми знахідками (Лукінова колекція) в Абхазії, див. В. И. Стражев, Бронзовая культура в Абхазии. Изв. Абхаз. Научн. Общества, вып. IV, 1926.

тавкають, — це попередники виробів із Михалкова в формі дуже стилізованих тварин, дарма що навіть техніка їх різна й віком вони молодші.

Не можна, каже Тальгрен далі, не поставити ці з'явища в звязок із відомостями за кіммерійців. З Геродотових повідомленнів, асирійських джерел і Біблії бачимо, що вони позникали в степах допіру лиш близько 600 р. В Европі частина їх, може бути, обратувалася в Криму, що згодом дістав був назву Херсонеса Кіммерійського. Втеча їх перед скитами й дати цієї події цілком історичні й певні.

Традиція нічого не каже за те, звідки взялася влада кіммерійців. Отож нічого неможливого в тому, що цяя влада держалася була на Україні, відтоді як занепала Трипільська культура, немає. Я в цьому, що правда, сумніваюся, надто-бо печать східніх кочовиків виразна в степових могилах протягом II тисячоліття, і надто-бо значна одміна згодом, за брондзового віку з кінця II тисячоліття. Отож, кіммерійська держава заснувалася була, може, в степах, починаючи з заходу, як наслідок завоювання й переселення, тільки близько 1200 р. перед Хр. Тальгрен зазначає ще культурні стосунки Понтиди з Вірменщиною і ставить їх теж у звязок із кіммерійською експанзією та з її відношеннями до багатої на металі країни (р. 222), і коли він каже про „мадярсько-тракійський" вплив (р. 217), то має на оці „тракійську й кіммерійську" гегемонію (р. 223), що підтримувала була на належній височині брондзову культуру на Україні бл. 1200 р., тимчасом як вік брондзи, такий на брондзу бідний, у долішній Волзі (Хвалинська культура) — скитський вік.

„Коли скіфізм бл. 700 р. перед Хр. одтіснив ‚схід' геть аж до кордонів Карпат і Тракії, чи залишилися на Україні сліди ‚кіммерійського' брондзового віку? По-за Україною, на околицях Ками-Волги, куди не дійшло скитське переселення, залишилася виразна ‚кіммерійська' печать на речах брондзового віку з Ананьїна (600—200 р. перед Хр.), що вони в багатьох випадках походять од предметів з українського брондзового віку" (р. 224).

Отож з іменням кіммерійців археологія звязує тепер ті високі досягнення в царині металургії, що, з одного боку, сполучені з культурним світом на захід од України, а з другого — тісно поєднані з найдавнішими осередками східньої цивілізації.